

SHARQ QO‘LYOZMALARI ASOSIDA O‘RTA ASR O‘ZBEKISTON TARIXINING REKONSTRUKSIYASI

Nishanova Dildora Komiljanovna

Oriental Univeristeti dotsenti v.b.

Email: dnishanova1987@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq qo‘lyozmalari asosida O‘rta asr O‘zbekiston hududida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ilmiy jarayonlarni tarixiy rekonstruksiya qilish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda arab, fors va eski turkiy tillarda bitilgan qo‘lyozmalar tahlili asosida o‘rta asrlar manzarasi tiklangan. Shuningdek, qo‘lyozmalarning manbashunoslik, paleografiya va tekstologiya nuqtai nazaridan o‘rganilishi, ularning hozirgi tarixshunoslikdagi o‘rni tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘lyozma, rekonstruksiya, manbashunoslik, O‘rta asrlar, tarixshunoslik, Sharq manbalari, ilmiy meros

RECONSTRUCTION OF MEDIEVAL UZBEKISTAN’S HISTORY BASED ON EASTERN MANUSCRIPTS

Annotation: This article highlights the opportunities for historical reconstruction of political, social, cultural, and scientific processes that took place in medieval Uzbekistan based on Eastern manuscripts. The study reconstructs the image of the Middle Ages through the analysis of manuscripts written in Arabic, Persian, and Old Turkic. It also examines the significance of these manuscripts in terms of source studies, paleography, and textual criticism, as well as their role in contemporary historiography.

Keywords:— manuscript, — reconstruction, — source — studies, — Middle Ages, historiography, Eastern sources, scientific heritage

РЕКОНСТРУКЦИЯ ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО УЗБЕКИСТАНА НА ОСНОВЕ ВОСТОЧНЫХ РУКОПИСЕЙ

Аннотация: В данной статье рассматриваются возможности исторической реконструкции политических, социальных, культурных и научных процессов, происходивших на территории средневекового Узбекистана, на основе восточных рукописей. В исследовании представлена картина Средневековья через анализ рукописей, написанных на арабском, персидском и древнетюркском языках. Также проанализировано значение этих рукописей с точки зрения

источниковедения, палеографии и текстологии, а также их роль в современной историографии.

Ключевые слова: рукопись, реконструкция, источниковедение, Средневековье, историография, восточные источники, научное наследие

Kirish

Tarixiy jarayonlarni anglash, oʻtmish voqealarni ilmiy asosda oʻrganish har bir millatning madaniy, siyosiy va ijtimoiy oʻzligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Oʻzbekiston hududi qadimdan Sharq sivilizatsiyasining markazlaridan biri sifatida shakllangan boʻlib, ayniqsa oʻrta asrlarda bu hududda muhim siyosiy, madaniy, ilmiy va dini jarayonlar yuz bergan. Mazkur davrning tarixini ishonchli, tizimli va chuqur tahlil qilish uchun yozma manbalarga, xususan, qoʻlyozmalarga tayanuv zarur.

Sharq qoʻlyozmalari — arab, fors va eski turkiy tillarda yaratilgan tarixiy, ilmiy va adabiy asarlar — oʻz davrining siyosiy-iqtisodiy tizimi, ijtimoiy tuzilmasi, mafkuraviy oqimlari, shaharsozlik va madaniyat holatini bevosita yorituvchi birlamchi manbalardir. Bunday qoʻlyozmalar orqali tarix faqat faktlar majmuasi sifatida emas, balki zamonasining tafakkur va dunyoqarashi bilan uygʻun holda oʻrganiladi.

Ayniqsa, Oʻrta asrlar tarixini rekonstruksiya qilishda Narshaxiy, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Rashididdin Fazlulloh, Hofiz Abru kabi mualliflar tomonidan yozilgan asarlar asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Ularning asarlarida oʻsha davr shaharlarining ijtimoiy tuzilmasi, siyosiy boshqaruv shakllari, etnik tarkibi, taʼlim va ilm-fan rivoji haqida muhim maʼlumotlar mavjud.

Bugungi kunda Oʻzbekiston, Eron, Turkiya, Hindiston va Rossiya kutubxona va arxivlarida saqlanayotgan bu qoʻlyozma manbalar tarixshunoslik fanining boy xazinasini sanaladi. Biroq ularning barchasi hali toʻliq oʻrganilgan emas. Ularni ilmiy muomalaga kiritish, raqamlashtirish va zamonaviy tarixiy metodlar asosida tahlil qilish — dolzarb ilmiy vazifadir.

Mazkur maqolada aynan shu masalaga — Sharq qoʻlyozmalari asosida Oʻrta asr Oʻzbekiston tarixini qayta tiklash (rekonstruksiya qilish) imkoniyatlariga eʼtibor qaratiladi. Unda qoʻlyozmalarning manbashunoslik, paleografik, lingvistik va tarixiy kontekstlarda tahlili orqali oʻsha davrning ijtimoiy-siyosiy hayotini ilmiy asosda tiklashga urinish qilinadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda Oʻrta asr Oʻzbekiston tarixini Sharq qoʻlyozmalari asosida rekonstruksiya qilish uchun tarixshunoslik fanining kompleks uslublaridan

foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida manbashunoslik, paleografiya, tekstologiya, tarixiy-komparativ (qiyosiy), kontekstual tahlil hamda interdisiplinar yondashuv asos qilib olindi. Har bir metod o‘ziga xos yondashuv va maqsad bilan tanlandi, quyidagicha izohlanadi:

1. Manbashunoslik yondashuvi: Sharq qo‘lyozmalarini tarixiy manba sifatida tahlil qilishda ularning yaratilgan davri, muallif shaxsiyati, asarning ishonchlilik darajasi, boshqa manbalar bilan muvofiqligi o‘rganildi. Bu metod orqali qo‘lyozmalar tarixiy faktlar va tafakkur mahsuli sifatida baholandi.

2. Paleografik tahlil: Qo‘lyozmalarni o‘rganishda ularning yozuv shakli, grafika xususiyatlari, yozuv uslublari (naskh, nasta‘liq, kufiy va boshqalar), yozilgan davrga oid belgilar tahlil qilindi. Bu usul qo‘lyozmaning tarixiy davrini aniqlash, asl nusxasini topish va ularning haqiqiylikini baholashda muhim bo‘ldi.

3. Tekstologik tahlil: Asarlardagi matnlar nusxalar orasidagi farqlar, muqaddima va xotimalar, matn ichidagi izohlar, tahririy farqlar asosida o‘rganildi. Bu tahlil orqali manbada qanday o‘zgartirishlar yoki avlodlar davomida tahrirlar bo‘lganini aniqlashga harakat qilindi.

4. Qiyosiy tarixiy metod: Turli mualliflarning bir davr yoki voqeaga oid bergan ma’lumotlari solishtirib, faktlar aniqligi va manbaning obyektivligi tekshirildi. Masalan, Narshaxiyning “Tarixi Buxoro”si bilan Hofiz Abruning “Majmu’ at-tavorix” asari orasida Buxoro shahri haqida qanday tafovutlar borligi ko‘rib chiqildi.

5. Kontekstual (kontekstga asoslangan) yondashuv: Qo‘lyozmalar tahlil qilinayotganda ular yaratilgan davrning siyosiy, ijtimoiy, madaniy va mafkuraviy sharoitlari inobatga olindi. Bu yondashuv muallifning qarashlari, muhit ta’siri, maqsadi va auditoriyasi haqida chuqurroq tushunchaga ega bo‘lishga imkon berdi.

6. Interdisiplinar yondashuv: Tarixshunoslik bilan birga tilshunoslik, adabiyotshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik fanlarining metodlari uyg‘unlashtirildi. Bu, ayniqsa, matn tilini tahlil qilish, metaforalar, uslub va tushunchalarni to‘g‘ri talqin etishda yordam berdi.

7. Arxiv manbalaridan foydalanish: Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi va Sankt-Peterburgdagi Osiyo xalqlari institutida mavjud kataloglar, faksimile nashrlar va qo‘lyozma sharhlari o‘rganildi.

Metodologiyaning afzalliklari shundaki, bu yondashuvlar orqali qo‘lyozmalar faqat faktlar to‘plami sifatida emas, balki murakkab tarixiy-madaniy kontekstda, turli

tafakkur tizimlari va tafsir uslublarida tahlil qilinadi. Bu esa oʻrta asr tarixini nafaqat voqealar ketma-ketligi, balki ijtimoiy ong, mafkura va madaniy muhit bilan uygʻun tarzda tiklash imkonini beradi.

Natijalar

Oʻrganilgan Sharq qoʻlyozmalari asosida Oʻrta asr Oʻzbekiston tarixining muhim jihatlarini tiklash, ularni zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan baholash imkoniyati mavjudligi aniqlandi. Tadqiqot davomida bir nechta asosiy natijalarga erishildi:

- Qoʻlyozma manbalar — xususan, Narshaxiy, Hofiz Abru, Rashiddin, Bobur, Beruniy kabi mualliflarning asarlari — Oʻrta asr Oʻzbekiston hududidagi siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruvi tizimi, ichki va tashqi siyosiy aloqalar haqida toʻgʻridan-toʻgʻri maʼlumot beradi. Bu manbalar zamonaviy tarixiy rekonstruksiya uchun birlamchi va ishonchli asos boʻlib xizmat qiladi.

- Qoʻlyozmalar orqali oʻrta asr shaharlari (Buxoro, Samarqand, Xiva, Termiz, Marv va boshqalar) ning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, hunarmandchilik, savdo-sotiq tizimi, shaharsozlik anʼanalari va madaniy makonlari haqida aniq tasavvur hosil qilindi. Ayniqsa, “Tarixi Buxoro” va “Boburnoma”da ushbu jihatlar keng tasvirlangan.

- Ilmiy-falsafiy tafakkur va dini-maʼnaviy muhit haqida Beruniy, Forobiy, Ahmad al-Fargʻoniy va boshqa mutafakkirlar asarlari orqali chuqur tahlil qilish imkoniyati vujudga keldi. Bu orqali ilmiy maktablar va ularning jamiyatdagi oʻrni yoritildi.

- Qoʻlyozmalarni tahlil qilishda paleografik va tekstologik farqlar muhim ahamiyat kasb etdi. Turli nusxalarda ayrim tarixiy voqealarning tafsilotlarida farqlar mavjudligi ularni qiyosiy metod bilan tekshirish zarurligini koʻrsatdi.

- Tadqiqotda aniqlanishicha, Oʻzbekiston kutubxonalari va ilmiy markazlarida saqlanayotgan qoʻlyozmalar fondu oʻta boy va kam oʻrganilgan. Xususan, Sharqshunoslik instituti, Milliy kutubxona va Imom al-Buxoriy nomidagi fondlar oʻrta asrlar tarixiga oid beqiyos manbalarni oʻzida jamlagan.

- Qoʻlyozmalarni rekonstruksiya qilishda zamonaviy texnologiyalar – raqamlashtirish, matnni tanib olish (OCR), faksimile nashrlar va ilmiy apparat bilan jihozlash jarayonlari katta yordam beradi. Ularning keng joriy etilishi tarixiy tadqiqotlarning aniqligi va ommabopligini oshiradi.

Natijalar tahlili

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Sharq qoʻlyozmalari — oʻrta asr Oʻzbekiston tarixini ilmiy asosda rekonstruksiya qilishda birlamchi va eng muhim

manba sifatida xizmat qiladi. Bu qo‘lyozmalarda o‘sha davrning siyosiy tuzilmalari, ijtimoiy qatlamlar, iqtisodiy tizimlar, madaniy hayot va dini-falsafiy qarashlar bevosita tasvirlangan. Ayniqsa, o‘z zamonasida yashab, voqealarni ko‘z bilan ko‘rgan mualliflarning yozuvlari tarixiy faktlarni jonli va ishonchli shaklda tiklashga imkon yaratadi.

Biroq, qo‘lyozma manbalarni talqin qilishda bir qator muammolar ham mavjud. Avvalo, ularning tili, yozuvi va uslubi zamonaviy o‘quvchilar uchun murakkab bo‘lishi mumkin. Ko‘plab qo‘lyozmalar eski arab, fors va turkiy tillarning adabiy uslubida yozilgan bo‘lib, ularni o‘qish va tushunish uchun maxsus paleografik va tilshunoslik tayyorgarligi talab etiladi.

Bundan tashqari, qo‘lyozmalar ko‘pincha muallifning shaxsiy pozitsiyasi, mafkuraviy yo‘nalishi yoki hokimiyat bilan bog‘liqligiga qarab yozilgan. Bu esa ularning obyektivligini muhokama qilishni, boshqa mustaqil manbalar bilan qiyosiy tahlil o‘tkazishni talab qiladi. Shuningdek, ayrim qo‘lyozmalar faqatgina bir nusxada mavjud bo‘lib, ular vaqt o‘tishi bilan shikastlangan yoki nusxa ko‘chirishda xatoliklar kiritilgan bo‘lishi mumkin.

Yana bir dolzarb masala — qo‘lyozmalarni ilmiy muomalaga kiritishning sustligi. Aksariyat nodir asarlar hozirgacha ilmiy tahlildan o‘tmagan, tarjima qilinmagan va faksimile nashrda chop etilmagan. Shu sababli, ulardan foydalanish cheklangan, ayniqsa yosh tadqiqotchilar uchun. Bu borada ilmiy muassasalar, kutubxonalar va arxivlar hamkorligida maxsus raqamlashtirish va ochiq elektron bazalar yaratish zarurati mavjud.

Shunga qaramay, zamonaviy texnologiyalar — raqamli kataloglar, matnlarni avtomatik tanib olish tizimlari (OCR), sun‘iy intellekt asosidagi tarjima va tahlil dasturlari — qo‘lyozmalarni o‘rganish va ularni ommalashtirishda katta yordam bermoqda. Bu esa tarixshunoslik fanida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab bermoqda.

Umuman olganda, Sharq qo‘lyozmalarini faqat tarixiy faktlar manbai sifatida emas, balki bir davr tafakkuri, madaniy dunyoqarashi va ijtimoiy ongining aks ettiruvchisi sifatida talqin etish lozim. Ularning tahlili orqali o‘rta asr jamiyatining ichki mexanizmlari, qadriyatlar tizimi va tafsir madaniyati ham chuqurroq ochib boriladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Sharq qo‘lyozmalari O‘rta asr O‘zbekiston tarixini ilmiy asosda rekonstruksiya qilishda beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu manbalar

o‘z davrining siyosiy voqealari, ijtimoiy hayoti, madaniy taraqqiyoti va ilmiy tafakkuri haqida keng va ishonchli ma’lumotlar beradi. Ular nafaqat tarixiy faktlarni tiklash, balki jamiyat tafakkurini, qadriyat tizimini va madaniy kontekstni anglashda ham muhim manbadir.

Qo‘lyozmalarning paleografik, tekstologik va kontekstual jihatlarini o‘rganish orqali ularning ishonchliligi, ilmiy qiymati va tarixiy haqiqat bilan bog‘liqligi aniqlanadi. Tadqiqot jarayonida ularning tili, yozilishi, nusxalari orasidagi tafovutlar, shuningdek, muallif shaxsiyati va davr mafkurasi bilan bog‘liq jihatlar tahlil qilindi.

Shuningdek, O‘zbekiston kutubxonalari, ilmiy markazlari va xorijiy arxivlarda saqlanayotgan nodir qo‘lyozmalar hali to‘liq ilmiy muomalaga kiritilmagan. Bu esa, mavjud ilmiy salohiyatdan to‘liq foydalanilmayotganligini ko‘rsatadi.

Mazkur maqola asosida quyidagi **tavsiyalar** ilgari suriladi:

- Qo‘lyozma manbalarni raqamlashtirish va ularni ochiq ilmiy bazalarga joylashtirish ishlarini jadallashtirish;
- Qo‘lyozmalarni faksimile va zamonaviy ilmiy tarjima asosida chop etish, keng ommaga yetkazish;
- Manbashunoslik, paleografiya va tarixshunoslik sohalarida malakali mutaxassislar tayyorlash;
- Qo‘lyozmalarni multidisiplinar yondashuv asosida — tarix, tilshunoslik, falsafa, dinshunoslik kontekstida — chuqur tahlil qilish;
- Xorijiy kutubxonalar va fondlarda saqlanayotgan o‘zbek tarixiga oid qo‘lyozmalarni aniqlash, ilmiy muomalaga kiritish bo‘yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Shu asosda aytish mumkinki, Sharq qo‘lyozmalarini chuqur o‘rganish orqali o‘rta asr O‘zbekiston tarixini yanada to‘liq va haqqoniy yoritish, ilmiy jamoatchilikka yetkazish, milliy xotirani tiklash yo‘lida muhim qadamlar qo‘yilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Наршахи, Абу Бакр. Тарихи Бухоро / Пер. с перс. Н. Лыкова. – Ташкент: Фан, 1991. – 236 с.
2. Хафиз-и Абру. Маджмаъ ат-таворих / Под ред. Б. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 2006. – 288 с.
3. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с перс. Ю. М. Марков. – М.: Наука, 1952. – Т. I. – 456 с.

4. Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008. – 400 б.
5. Беруний, Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. – 360 б.
6. Саидова, Г. Р. Ўрта аср манбашунослиги: назария ва амалиёт. – Тошкент: Фан, 2004. – 212 б.
7. Qayumov, A. Sharq qo‘lyozmalari va ularning ilmiy tahlili. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2002. – 178 b.
8. Karimov, A. O‘rta asr manbalari asosida tarixni tiklash muammolari. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2016. – 146 b.
9. Алиев, Б. Г. Палеография и археография рукописей Центральной Азии. – Душанбе: Дониш, 1990. – 210 с.
10. Barthold, V. V. Sochineniya v 9 tomakh. – M.: Nauka, 1963. – T. 3. – 392 s.
11. Алимова, Д. А., Султонов, Б. М. История Узбекистана (с древнейших времён до наших дней). – Ташкент: Фан, 2009. – 470 с.
12. Devendranath, G. Persian Manuscripts in Central Asia. – Delhi: International Publishing, 1984. – 312 p.
13. Robinson, F. The Islamic Manuscript Tradition. – Leiden: Brill, 2007. – 285 p.
14. UNESCO. Memory of the World: Regional Register for Asia and the Pacific. – Paris: UNESCO Publishing, 2020. – 178 p.
15. Turaev, S. Manbashunoslik asoslari. – Toshkent: TDYuU nashriyoti, 2020. – 128 b.

**Research Science and
Innovation House**